

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Немис ва француз тиллари кафедраси

катта ўқитувчиси

Тоджиходжаев Мусо Муйдинбаевичнинг

«Зиёнет» тармоғи учун тайёрлаган

«Европада Ўзбек тили ва адабитёти дарсликларининг

яратилиши»

мавзуидаги

ИЛМИЙ МАҚОЛАСИ

Наманган – 2018

Европада ўзбек тили дарсликлари яратилиши тарихидан

Ўзбек тили ва адабиёти намуналари Ўрта асрлардан бошлаб Ғарбий Европа мамлакатларига ёйилган. Мумтоз адабиётимизнинг мазмунан гўзаллиги, бадиий санъатларга бойлиги ва маънавий-ахлоқий жиҳатдан бетакрорлиги Европа халқларида ҳам катта қизиқиш уйғотди ва мазкур тилни ўрганувчилар сони кўпая борди ва араб ва форс тиллари қатори ўзбек тили дарсликларини яратиш устида изланишлар олиб борилди. Дарсликлар, кўпинча Шарқнинг машҳур шоири ижоди ёки халқ оғзаки ижоди намуналарини ўқиб ўрганиш мақсадини кўзда тутган ва мазмунан тилни янги ўрганаётган ёки тил ҳақида муайян билимга эга бўлган ўқувчини эътиборга олган ҳолда тузилган. Китобнинг ҳажмини муаллифнинг билим ва тажрибаси, унинг томонидан тўпланган материал, шунингдек, муайян ҳудуддаги китобга бўлган талаб белгилаган. Асардаги грамматик, фонетик, лексик, стилистик қоидаларни мустаҳкамлаш учун бадиий адабиёт намуналаридан кенг фойдаланилган. Мажор – олмон шарқшуноси Ҳерманн Вамберининг 1867 йилда нашр этилган “Chaghataische Sprachstudien” (Чиғатой тили сабоқлари) дарслигида ¹ туркий адиблар ҳақида умумий маълумотлар бериш мақсадида бир қатор мумтоз адабиёт вакиллари ижодидан намуналар берилган. Китоб сўнгидаги юздан зиёд адабиётлар рўйхати муаллиф ақлий заковатининг беқиёслигини кўрсатади.

Албатта, китоб Европада шарқшуносликни ўргатиш ва ўрганиш соҳасида ката аҳамиятга эга. Унда Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур каби мумтоз адабиётимиз дарғалари асарлари араб имлосидаги ўзбек тилида ва немисча таржималарда ёнма-ён берилган. Яна шунини қўшимча қилиш лозимки, дарсликда Раҳимбобо Машрабнинг бир ғазали берилган бўлиб, бу ғазал Ўзбекистондаги адабиётларда учрамайди. Аммо дарсликнинг айрим

¹ . Vambéry H. Chaghataische Sprachstudien. – Leipzig, F.A. Brockhaus, 1867. SS.400.

камчиликлари ҳам мавжуд. Бу камчиликлар ҳақида филология фанлари номзоди А. Абдуллажонов ўзининг «Навоий бадииятини немисча таржималарда қайта яратиш ва табдил қилиш» мавзuidaги номзодлик ишида батафсил сўз юритган.¹

Австриялик В. Томашек 1880 йилда ”Centralasiatische Studien”² (Марказий Осиё сабоқлари) номли китобини нашр эттирди. Шунингдек инглиз туркшуноси Р.Б. Шоунинг “Sketch of the turky language”³ (Турк тилидан очерк), Абел Ж. Ф. ва Паве де Куртейл ҳаммуаллифлигида ёзилган “Turkish literature”⁴ (Турк адабиёти) каби дарсликлари Европада ўзбек тили мухлисларига узоқ вақт муҳим дарслик вазифасини бажарди. Бу дарсликлардаги ўзбек мумтоз адабиёти ва халқ оғзаки ижоди намуналари ўзбек халқининг бой маънавий қиёфасини Европа китобхонларига янада яқинроқ таништирди.

XX аср бошларида дарсликларга эҳтиёж янада кучайди. Немис шарқшунос олими, профессор Мартин Хартманн 1901 йилда Ҳайделберг шаҳрида “Saghataisches” (Чиғатой тили) дарслигини нашрдан чиқарди. Китоб 108 саҳифани ташкил этса-да, Европада янги авлод дарсликлар яратиш жараёнида унинг аҳамияти катта бўлди. Чунки у кейинги даврларда яратилган дарсликларга намуна бўлди. Китоб 1888 йилда Истамбулда нашр қилинган “Усси лисони турки” китобининг кўплаб камчиликларини тузатиш мақсадини кўзда тутган бўлиб, асосий мақсад Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини немис тилида гапирувчи мамлакатларда тарғиб этиш эди. Юқорида таъкидланганидек, Хартманнгача бўлган дарсликларда ўзбек тили ва адабиёти ҳақида умумий маълумотлар бериш кўзланган бўлса, эндиликда Европада туркшунослик сиёсатининг юритилишини ҳисобга олган ҳолда асар яратиш зарурияти эди. Чунки XX асрнинг дастлабки йилларида Вамберидан кейин туркшунослик соҳасида янги ишлар қилиш заруриятсиз,

¹ Навоий бадииятини немисча таржималарда қайта яратиш ва табдил қилиш. Филол. фанл. номз. дисс. ... - Тошкент, 1998

² Tomasek W. Centralasiatische Studien. - Wien, 1880

³ Shaw Robert Barkley. Sketch of the turky language. - Lahore, 1875.

⁴ Abel J.B. M.M. Pavet de Courteille. Turkish literature. - London, 1902 .

турк тили ва адабиёти ҳақида Ғарб шарқшунослари етарли маълумотга эгалар, туркий тилли ўлкалар аҳолиси яқин орада Ислом динидан Христиан динига ўтадилар деган даъволар ўрмалаб қолган эди. Шундай бир вазиятда Европа шарқшунослари асосан, япон, хитой ва араб тиллари ва адабиётини ўрганишга жаҳд қилдилар.

Мартин Хартманн 1900-1902 йиллар оралиғида ёзган асарлари ва таржималари билан туркий тиллар ва адабиётларини ўрганишда ҳали кўплаб янги ишлар қилиш лозимлиги, туркий тиллар умумжаҳон маданияти ва адабиётининг битмас-туганмас манбаи эканлигини кўрсата олди.¹

Дарсликнинг алоҳида аҳамияти шундаки, грамматик қоидаларни мустаҳкамлаш мақсадида асарнинг хрестоматия қисмида Алишер Навоий ғазалларидан намуналар ва уларнинг немисча таржималари берилган. Шунингдек, китобга ўзбек халқининг мақол ва маталлари ҳам киритилган.

Тилшунослар орасида дарсликлар яратишга бутун умри давомида тайёргарлик кўрганлар ҳам бор. Машҳур олмон шарқшуноси-Ислом фалсафаси, араб, турк ва форс филологияси бўйича мутахассис Карл Броккельманн Маҳмуд Кошғарийнинг “Девони луғотит турк” асарини олмонзабон халқларга етказиш учун “Kaschgaris Wortschatz”² (Кошғарий луғати) номли кўлланма яратди. Грамматик ва услубий қоидаларни мустаҳкамлаш учун китобнинг хрестоматия қисмида “Девони луғотит турк”дан кўплаб намуналар берилган. Броккелманн туркий тилларда тўплаган тил ва адабиётга оид материалларини жамлаб кейинги асари - “Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens”³ – (Ўрта Осиё ислом адабий тилининг шарқий турк тили грамматикаси) дарслигини нашр эттирди.

Машҳур олмон шоири Йохан Вольфганг Гётенинг “Wenn du den Dichter willst kennen, sollst in seine Heimat gehen” (шоирни ўрганмоқчи бўлсанг унинг

¹ Бу ҳақда к.Hanisch L. ”Machen Sie unseren Islam gar nicht zu schlecht”. Der Briefwechsel der Islamwissenschaftler I. Goldzieher und M. Hartmann 1894-1914. Leipzig: Otto Harrasowitz Verlag, 2000.- 400 S

² Brockelmann K. Kaschgaris Wortschatz.- Leiden, 1928.

³ Brockelmann K.Ostuerkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens.- Leiden,1954

юртига боргин) деган ўгити барча европаликларнинг, аксари олмон шарқшуносларининг дастуриламали бўлди. Бунинг исботини 1929–30 йилларда ўзбек фольклоршунос олими Ғози Юнус раҳбарлигида ўтказилган лингвистик-этнографик экспедициянинг хорижий аъзоси бўлган Карл - Хайнрих Менгеснинг фаолиятида ҳам кўриш мумкин. Менгес 1929 йилда тўрт ой давомида (16. 05 - 13. 09. 1929 йил) Москва, Волгабўйи, Кавказ ва Марказий Осиёнинг бир қатор шаҳарларида тадқиқотлар олиб борди. У Тошкент, Марғилон, Самарқанд, Китоб, Бухоро, Ашхабод ва Красноводск шаҳарларини бориб кўрди, кўплаб маориф ташкилотларида учрашувлар ўтказди, маҳаллий аҳоли вакиллари - олимлар, адиблар, эртақчилар, лапарчилар, оқинлар ва бахшилар билан мулоқотда бўлиб, уларнинг оғзаки ва ёзма асарларини қоғозга туширди. Шу тадқиқотлар натижасида “Drei o`zbekische Texte”¹ (Уч ўзбекча матн) номли дарслик ёзилди. Китоб европаликлар учун 20 асрнинг 30–йилларида ўзбеклар тили ва адабий-маданий ҳаёти билан таништирган йирик ҳажмли дарсликлардан бири бўлибгина қолмасдан, ўзбек халқ оғзаки ижодининг янги намуналарини жаҳонга танитишда муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилди. Дарслик ноанъанавий равишда тузилган. Олдинги муаллифлар дарсликларда грамматика ва фонетикага асосий эътиборни қаратган бўлсалар, бу дарсликда мамлакатимиз аҳолиси ҳақидаги маълумотлар ва маънавий-бадний обидалар –халқ оғзаки ижоди намуналари берилган. Асар таҳсилига киришган ўқувчи аввал ўзбекча матн билан танишади, сўнгра шу манба учун зарур бўлган грамматик, фонетик, лексик ва стилистик қоидаларни ўрганади. Манба сифатида йигирманчи асрнинг дастлабки йилларида севиб куйланган кўшиқ ва лапарлар, ҳикмат, ҳикоят ва латифалар олинган. Ўзбекча матнлар билан ёнма - ён немисча таржималар берилган. Шунингдек, китобда ўзбек тили шевалари тарқалган худудлар ҳақида маълумотлар, олимлар томонидан ўрганилган шевалар ва ҳозирда ўрганилиши зарур бўлган соҳалар ҳақида мулоҳазалар ва тавсиялар ёзилган.

¹ Menges K.-H. Drei o`zbekische Texte. In: Der Islam. Berlin, 1933

Атоқли немис туркшуноси Анна-Мария фон Габайн хоним ўзининг “Ösbekische Grammatik”⁵ (Ўзбек тили грамматикаси) деб аталган дарслигини 1944 йилда чопга топширди. Аммо асар бир йил кейинроқ 1945 йилда нашрдан чиқди. Гарчи китобда грамматикага кўпроқ ўрин берилган бўлса-да, Габайн хоним тадқиқотларининг бош мавзуси - Туркистон миллий озодлик ҳаракати намояндалари бўлмиш жаҳид адабиёти намуналари китобнинг хрестоматия қисмида берилди. Бошқа дарсликлардан фарқли ўлароқ, бу дарсликдаги ўзбекча асарлар таржимасиз берилди. Унга киритилган айрим асарлар ҳали ўзбек адабиётида ҳам ўрганилмаган. Улар махсус тадқиқот объектидир. Габайн хонимнинг бу китоби Европада уруш туфайли тўхтаб қолган туркшунослик фанининг ривожига катта туртки бўлди. Ушбу дарслик кейинчалик бир қатор хорижий тилларга, жумладан, инглиз тилига таржима қилинди.

Ўзбек тили дарсликларини яратиш ҳозир ҳам давом этмоқда. Аммо XIX – XX асрларда нашр қилинган дарсликлар ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Бинобарин уларни танқидий нуқтаи назардан ўрганиш, назарий ва амалий хулосалар чиқариш бугунги кунда ўзбек тили ва адабиёти бўйича Европада мукамал дарсликлар ва қўлланмалар яратишга катта ҳисса бўлиши тайин. Шунингдек, бугунги кунда ватанимиз олимлари томонидан хорижий тиллар дарсликлари яратишда катта тажриба тўпланган. Ўзбек германистлари эндиликда Европа ўқувчилари учун ўзбек тили дарсликлари яратишлари мумкин ва лозим деб ўйлаймиз. Бу борада республикамизда ташкил этилган Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти институти олимлари ўз сўзларини айтишлари зарур.

Адабиётлар рўйхати:

1. Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии.- М., Л.: Изд-во АН СССР, 1948.- стр.78.
2. Abel J.B., Pavet de Courteille. Turkish literature. – London, 1902 .

⁵.Gabain von A-M. Ösbekische Grammatik. Leipzig, Wien: Otto Harrasowitz Verlag, 1945

3. Абдуллажонов А.Навоий бадииятини немисча таржималарда қайта яратиш ва табдил қилиш. Филол. фанл.номз.дисс. ...- Тошкент,1998
4. Brockelmann Karl. Kaschgaris Wortschatz. - Leiden, 1928.
4. Brockelmann Karl. Osttuerkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens.- Leiden,1954.
5. Gabain von A-M. Ösbegische Grammatik. Leipzig, Wien: Otto Harrasowitz Verlag, 1945
6. Tomaschek W. Centralasiatische Studien. - Wien, 1880.
7. Shaw Robert Barkley. Sketch of the turky language.- Lahore, 1875.
8. Menges K-H. Drei o`sbekische Texte. In: Der Islam. Berlin, 1933.